

ХУДОЖНЯ КАРТИНА СВІТУ, ХАРИЗМА І ВЛАДА

ARTISTIC WORLD PICTURE, CHARISMA AND REIGN

***Мета.** Дослідити механізми формування образу харизматичного політичного лідера в контексті художньої картини світу.*

***Методика.** У статті проаналізовано специфіку взаємозв'язків художньої картини світу, харизми та влади як важливих складників буття й культури сучасного суспільства.*

***Результати.** Автор на конкретних прикладах розглядає явище відтворення та згасання харизми, трансформації міфу в анекдот та повернення останнього на рівень міфу; підкреслює роль засобів масової інформації у механізмі формування харизматичного лідера; досліджує феномен розширення, «розтікання» художньої картини світу як прояв кризи сучасної культури – кризи цінностей.*

***Наукова новизна.** Визначено нові підходи щодо філософського розуміння соціально-культурних процесів, які відбуваються в сучасному суспільстві.*

***Практична значущість.** Отримані результати дослідження можуть бути використані при розробці сучасних політичних технологій, що використовуються на цей час в процесах реформування та створення нових моделей суспільства України.*

***Ключові слова:** художня картина світу, сучасна культура, влада, харизма, міф, анекдот, масовий глядач.*

Постановка проблеми і її зв'язок із найважливішими науковими та практичними завданнями. Існує ціла низка позицій, без яких сучасна художня картина світу не може бути охоплена або прокоментована в її дійсному обсязі. До цього слід віднести, перш за все, сучасні масові технології, які породжують у повсякденній або в повсякденно-естетичній свідомості деяку низку вузлових точок. Ми маємо на увазі вміле керування відтворенням певної харизми або ж деяких харизматиків. При цьому до них можуть належати будь-які представники соціальних груп – від провідних політиків до поп-зірок чи ідолів масової культури.

Отже, мета статті – на основі визначення поняття харизми простежити формування образу політичного лідера в контексті художньої картини світу.

Виклад основного матеріалу досліджень. Поняття харизми протягом сторіч вживалося в суто теологічному контексті як деякий божий дар, осяяння, що відвідує рідкісних індивідів і дає їм можливість впливати на великі маси людей. Харизму поза рамками теології як проблему управління політикою вводить в обіг ще у 20-ті роки минулого століття німецький соціолог М. Вебер, який писав: «Відданість харизмі ... вождя ... саме й означає, що людину такого типу вважають внутрішньо «покликаним» керівником людей, що останні підкоряються їй не через звичаї або встановлення, але тому, що вірять у неї» [1, с. 647]. Саме на понятті харизми, харизматичного лідера й харизматичного впливу він будує, власне кажучи, свою теорію про соціальну структуру суспільства й можливість маніпулювання цими структурами та їхньою свідомістю. Більше того, Вебер визначає цілу низку подій, які можуть впливати на стан харизматичного

лідера й залежних від нього прибічників. Він говорить, зокрема, про те, що харизма у свого власника не може бути перманентно наявною і що згасання харизми, неминуче саме по собі, є і сприймається як трагедія особистості.

З другого боку, харизматичний лідер, за Вебером і відповідно до концепцій його послідовників, – це лідер, як правило, диктаторського плану, адже він настільки об'єднує своїх adeptів і потужно впливає на їхній розум, що створює навколо себе деяке зцементоване колективне поле свого роду віруючих, хоча в даному випадку ця віра до релігійної віри, за фактом, відношення не має, але за механізмами дії може бути цілком зі згаданою вірою співвіднесена.

Один з послідовників Вебера Еріксон говорить про те, що великі маси жадають харизми, тобто підкреслює, що навіть якщо харизматичного лідера на цей момент немає, то в масах живе потужна потреба в появі такого лідера. До речі, з таких позицій можуть бути пояснені неймовірні можливості впливу на великі натовпи людей цілого ряду досить одіозних лідерів, таких, наприклад, як Йосип Сталін, Адольф Гітлер та ін. Підкреслимо, втім, що великі харизматичні потенції та необхідність у харизматичних лідерах, що живе в масах людей, однією й тією самою мірою поширюється як на політичних лідерів, так і на кумирів масової свідомості, наприклад, на рок-ідолів, поп-зірок та ін.

Досить цікаво з цієї теми розмірковує дослідник проблеми харизми у філософському контексті В. Кравченко. Прочитуємо його думку: «...харизматичний лідер легітимізує власне правління за допомогою риторичних технік, за допомогою створення власного іміджу і пошуку загальних ціннісних взаємодій з аудиторією... харизматична влада описується в термінах... „право на мову”, „мовленнєва зброя”» [2, с. 238].

У наведеному положенні звертають на себе увагу дві речі: це, по-перше, пошук спільних ціннісних взаємозв'язків з аудиторією, що позначає спробу знайти спільну платформу з масами і, з одного боку, наблизитися та збігтися з їхніми ціннісними уявленнями про буття, світ, світобудову й державний устрій, включаючи навіть рівні повсякденного перебування у світі; а з другого боку, нав'язування їм деякого поведінкового й ціннісного стереотипу. У випадку якщо нав'язувана харизматичним лідером ціннісна настанова збігається (більшою або меншою мірою) з ціннісними настановами його аудиторії і стимулює ці ціннісні настанови до подальшого розвитку, тоді успіх цьому лідеру в його діяльності з необхідністю забезпечений. По-друге, підкреслимо, що вартим уваги у наведеній цитаті є вислів «мовленнєва зброя», тобто мова як прямий і безпосередній стимул прояву вже згаданих ціннісних настанов аудиторії.

Можна сказати, що харизма в такому контексті – це свого роду зброя в медіа-політичній організації влади. Підкреслимо при цьому вислів «медіа-політична організація влади», оскільки саме медіа зосереджують у собі найбільш потужну мовленнєву програму харизматичного лідера, і ця мовленнєва програма, тобто безпосередньо мовна картина світу, відтворювана в мовленнєвих настановах і в риторичі харизматичного лідера, є найбільш потужним і ефективним засобом впливу та дії.

Але звідси виходить, що картина світу – це також зброя. Вона не складається спонтанно з її носіїв, а все більше контролювана та керована. Причому цей контроль і керування здійснюються цілеспрямовано, мають під собою розроблене підґрунтя технологій управління, формування іміджу та створення чергових харизматиків, яких, як уже було сказано вище, жадає маса.

Зауважимо, що й засоби масової інформації постають у цьому випадку як конкретна влада. Не випадково поширений вислів про ЗМІ як про четверту владу зовсім не є метафорою. Це реальна влада, яка формує не просто харизматиків, а конкретного харизматичного лідера як ідеал. І оскільки ми тут стикаємось уже з формуванням ідеалу або ж із виникненням настанови на той або інший ідеал, ми з необхідністю потрапляємо у

сферу естетичного, оскільки ідеал як деяка мета, навіть якщо вона відчутна на дотик як та чи інша персону, неминуче володіє естетичними потенціями. І тут також з'ясується, що чим більше естетизований та естетично насичений ідеал, тим більше він ефективний при своєму впливові. Хоча б тому, що саме естетичне володіє унікальною здатністю проникати в глибинні шари психіки на екзистенціальні рівні й зачіпати всю вертикаль внутрішнього устрою індивіда аж до архетипічного й колективно-позасвідомого.

Саме через мовлення, через згадану вже «мовленнєву зброю» харизматичного лідера формується мовна картина світу. Вона (мовна картина світу) є однією з центральних підвалин культури і переплітається з гранично естетизованою художньою картиною світу. Обидві вони у взаємодії формують суспільну свідомість на рівні колективного позасвідомого.

Тут можна навести цілу низку наочних прикладів із сьогоденної соціокультурної дійсності близьких нам держав. Звернемось до мовленнєвої й риторичної картини в мовній картині світу Володимира Путіна. Це своєрідний архетип, на основі якого перебуває вся вертикаль сучасної російської політики. Його, з одного боку, стриманість і скупість, що виражається як деяке проступання на поверхню прихованої сили, його небагатослівність, яка так добре гармонує із загальною замкнутістю та відсутністю вираженої публічності в цього лідера, виявляє саме сутність його управління. Тобто основні контури й механізми регулятивів управління приховані, однак на поверхню проступає можливість прийняття рішення. І, як правило, це рішення є вольовим, однозначним, підкреслюючи маскуліність вияву, тобто мужність лідера, його чоловіче начало, яке, у свою чергу, породжує цілу низку наслідків, що впливають на таку усереднену жіночу аудиторію Росії. Зазначимо, що це основний електорат згаданого лідера. З другого боку, ця стисла та скупа мовленнєва характеристика в досить стриманій емоційній манері іноді проривається достатньо своєрідним гумором, гумором іноді на грані фолу, але при цьому ще більш ефектним на тлі загальної стриманості. Немає жодного сумніву, що Путін належить до розряду свого роду харизматиків, причому харизматиків специфічних, і що постає певною мірою саме тим типом лідера, який запитаний сьогоденною багатомільйонною російською телеаудиторією. Тут слід відзначити, що інтернет-аудиторія Росії вже Путіна як харизматика не сприймає, найбільш масова телевізійна аудиторія, як завжди, тиражує це сприйняття і, очевидно, цілком задоволена тими харизматичними потенціями, які бачить у Володимирі Путіні.

Цікаво, що кожний потужний харизматик породжує особливу знаковість. Підкреслимо, не символіку, а знаковість. Ці знаки формуються протягом епохи, і згодом епоха відтворюється за цими знаками. Тут можна навести як приклад такі необхідні атрибути Сталіна (при цьому атрибути суто знакові) як вуса, люлька, зосереджений немиготливий погляд і повільне, продумане мовлення. Ці складники формують особливу систему знаків, за якими стоїть уся гігантська, складна, кривава, дотепер не оцінена повною мірою у всіх смислах епоха Сталіна. Знаки спливають на поверхню, але справа не тільки в тому, що згаданий, безсумнівно, харизматичний, лідер оформився та опредметився в деякій системі знаків, а справа в тому, що згодом ці знаки йдуть в іншу культурну тканину. У всіх фільмах, живописних полотнах, літературних творах про Сталіна, його соратників та його епоху вже з необхідністю фігурують ці знаки, забезпечуючи абсолютну упізнаваність як центрального персонажа, так і його оточення. А весь цей масив художньої продукції, природно, закарбовується в художній картині світу. Так складається ланцюжок між носієм харизми й художньою картиною світу, яка взаємодіє з цією харизмою та володіє можливістю взаємопроникнення з нею.

Ми можемо сказати, що політична знаковість стає художньою, і у випадку взаємодії харизми й художньої картини світу відбувається саме цей перехід. Таким чином

влада оформлює себе чуттєво, вона стає учасником художнього й естетичного поля і тим самим стверджує себе ще більш ефективно. При цьому мова не обов'язково повинна йти про деякі серйозні художні твори, скажімо літературні, кінематографічні тощо. Навіть в анекдоті на рівні сміхової культури, за М. Бахтіним, відбувається оформлення знаковості того або іншого персонажа навіть у тому випадку, якщо згаданий персонаж володіє так званою негативною харизмою [4, с. 33].

І тут далеко не доводиться шукати приклади. Згадаємо постать пізнього Брежнєва – героя численних анекдотів. Але тут цікаве зауваження, що Брежнєв, який пішов в анекдоти, уже не викликає злості, він не викликає ненависті. Він викликає лише м'яку іронію, завдяки якій період «застою» так благополучно існував протягом десятиліть і зараз у цілому роду тих, хто пам'ятає, той період викликає доволі приємну ностальгію.

Повертаючись до анекдоту і сміхової культури, зауважимо, що анекдот, як і всі структури сміхової культури, з необхідністю входить до художньої картини світу. Це деякий її нижчий рівень, що найбільш тісно примикає до повсякденної свідомості й повсякденних структур картини світу. Однак підкреслимо, що навіть зафіксований в анекдоті, частівці (іноді непристойного змісту) той або інший герой анекдоту насправді проходить абсолютно інший шлях.

Видається цілком правомірним показати цей механізм на реальному прикладі, проілюструвати його у всій багатовимірності подібної ситуації. Дуже часто в літературі знаходить себе реальний герой, тобто герой, який колись був в історії і який реально має глибоку харизму. Ось до таких героїв, справді харизматичних, належить один з полководців Громадянської війни – Василь Чапаєв.

Ця трагічна особистість, історична доля якої достатньою мірою досліджена, – досить сильна, мужня, розумна людина, яка вийшла з народу, звичайно ж, харизматичний лідер за своєю суттю. Це те, що стосується реального історичного прототипу, усіх подальших еволюцій, що з ним відбуваються. Як ми знаємо, реальний Чапаєв був описаний у художньому творі Д. Фурмановим. І тут ми маємо цілком конкретну ситуацію, коли реальна історична особа описана реально існуючим письменником у реально існуючому літературному творі. Ми знаємо також, що згодом за цим твором було знято один з найвідоміших фільмів радянського (та й світового) кінематографа – «Чапаєв». І завдяки цьому дійсно сильному фільму реальний командарм Василь Чапаєв йде в міф. Він стає вже фігурантом міфологічної свідомості, породжує велику кількість колізій, які так чи інакше з ним пов'язані, і тут ми маємо справу з харизмою, яка далеко ще не згасає, оскільки літературно-екранний Чапаєв ще більше харизматичний, ніж його реальний прототип.

Однак харизма згасає, тим самим викликаючи вже не просто трагедію особистості, якої давно немає на світі, але трагедію всередині самого міфу. Міф, який породжений харизматикою та який посилює харизматику свого героя, починає згасати й повільно спускатися в анекдот. Одна з найбільш відомих серій у сучасній сміховій культурі – це анекдоти про Чапаєва та його найближче оточення.

Усе це було б цілком логічно, резонно, адже харизма згасає і міф частіше за все йде в анекдот, проте не все так просто. Роман про Чапаєва, написаний Фурмановим, через певну кількість часу, а саме наприкінці 90-х років минулого століття, реінкарнується, і один з визнаних класиків російськомовного постмодернізму – Віктор Пелевін – пише найвідомішу книгу «Чапаєв і Пустота». І тут ситуація ускладнюється на порядок. Дія роману відбувається в чапаєвській дивізії, і це реальні колізії, пов'язані з 1919 роком і ситуацією Громадянської війни, зокрема із самим Чапаєвим. Але межовою амбівалентністю володіє другий заголовний герой – Пустота. З одного боку, мається на увазі реальна пустота, адже герой роману – Чапаєв, його шлях, його зусилля виснуть у гігантській пустоті держави, що помирає, і навіть не просто держава помирає, а ціла сві-

тобудова. І всі зусилля героя цілком приречені на цю саму пустоту. «Якщо весь світ існує в мені, то де тоді існую я? А якщо я існую в цьому світі, то де, у якому його місці знаходиться моя свідомість? Можна було б сказати... що світ, з одного боку, існує в мені, а з другого боку, я існую в цьому світі, і це просто полюси одного смислового магніту, але фокус був у тому, що цей магніт, цю діалектичну діаду ніде було повісити» [3, с. 190].

Однак Пустота в цьому випадку ще й власне ім'я. Так звать комісара чапаєвської дивізії – Петро Пустота – знаменитий поет-декадент, який зробив крок у революцію так само, як свого часу зробив крок у революцію і став комісаром у реального Чапаєва цілком реальний Дмитро Фурманов – автор «Чапаєва-1», якщо можна так висловитися.

У Пелевіна Чапаєв і Петро Пустота – це два однаково приречені герої, які провокують трагедію, беруть участь у ній і одночасно переживають її. А пустота, за Пелевіним, – це символ епохи, що руйнується, і світобудови, хоча Пелевін у цілком постмодерністському стилі трактує цю саму пустоту з позицій дзен-буддизму. Ми пам'ятаємо поєднання зовсім не сполучуваних рівнів, найрізноманітнішу еkleктику та зшивання інохудожніх і різнохудожніх пластів, що є ніщо інше як основний метод постмодернізму, якщо в постмодернізмі взагалі є метод.

Цікаво, що алюзії пелевінського роману з літературного середовища і літературної тканини проникають до цілком реальної повсякденності сучасної соціокультури. Досить постмодерністською є та обставина, що в сучасній Білорусі в підручнику російської літератури для 11-х класів роман «Чапаєв і Пустота» детально проаналізовано як один зі зразків сучасної російськомовної постмодерністської літератури. Дуже цікаво, що в білоруському менталітеті благополучно уживається архетип Чапаєва як героя і архетип Чапаєва, переосмислений у постмодерністському контексті Пелевіна, що саме по собі є суто випадок постмодерністської естетики вже на рівні колективно-позасвідомому.

Отже, виходячи з двох версій Чапаєва як літературного героя Фурманова і літературного героя Пелевіна, ми можемо сказати, що харизматичний персонаж реального Чапаєва здійснює повне коло. Він йде з реального життя через літературний твір у класичний фільм, потім в анекдот, потім у постмодерністський роман Пелевіна, потім Фурманов переходить у Петра Пустоту, потім знімають новий фільм уже за Пелевіним, здійснюється велика кількість театральних постановок, і все це, зрештою, разом благополучно функціонує в ролі анекдоту.

Звідси можна зробити висновок, що Василь Чапаєв був і залишається народним героєм і він міцно закріпився в художній картині світу, з якої його вже практично неможливо добути. Реальний Чапаєв, безсумнівно, харизматик, а трагедія його як харизматика – це загибель не героя, а харизми та міфу і зведення цього до анекдоту. Більше того, сучасне покоління навряд чи знає про реального Чапаєва, скоріш за все, воно не знає роману Фурманова, але це покоління знає пелевінського Чапаєва, при тому знає його верства, яка читає, а вона, як відомо, кількісно значно більше обмежена. Масова ж свідомість знає анекдотичного персонажа.

Ось ця колізія обертання в культурі того чи іншого харизматичного персонажа з необхідністю впливає на художню картину світу. Таких персонажів велика кількість. Ми можемо пригадати спочатку харизматичного Штірлиця – В'ячеслава Тихонова – у серіалі «Сімнадцять миттєвостей весни», що програв свого часу, і велику кількість анекдотів, які на сьогодні зберігають нам пам'ять про цей персонаж і серіал.

Іншими словами, художня картина світу, харизма та влада взаємопов'язані між собою невидимими і вкрай міцними узами. Міф переходить в анекдот, анекдот може повернутися в міф. Тобто знаменита мандельштамівська «школа скоріших асоціацій» продовжує існувати і в умовах сучасної культури, однак у перетвореному, трансформо-

ваному вигляді. Художня картина світу припиняє відповідати класичним запитам про неї як про суму тих або інших високих художніх цінностей, вона розшаровується, розтікається, йде в деякий прикладний естетичний простір. Безсумнівно, стикається з політикою, безсумнівно, регулюється та контролюється, проте – продовжує бути. Чи є художня картина світу проявом кризи сучасної культури? Так, безперечно, адже криза сучасної культури – це криза цінностей, які представлені масовому глядачеві або реципієнту. З другого боку, позитивним є те, що художня картина світу продовжує бути, хай і в трансформованому вигляді, у світі, який давним-давно на віттар техніки й технологічних проривів приніс свої художні та духовні цінності. Мабуть, тому й існує мистецтво, що воно здатне виживати навіть у тій ситуації, коли це взагалі ніким і нічим не передбачено.

Список літератури / References:

1. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
Veber, M. (1990), *Izbrannyye proizvedeniya* [Select works], Progress, Moscow, Russia.
2. Кравченко В.И. Харизма как социокультурный феномен: философско-антропологический анализ: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.13 / Кравченко Владимир Иосифович. – СПб., 2005. – 276 с.
Kravchenko, V.I. (2005), “Charisma as sociocultural phenomenon: philosophical and anthropological analysis”, Ph.D. dissertation, St.-Petersburg, Russia.
3. Пелевин В.О. Чапаев и Пустота / В.О. Пелевин. – М.: Эксмо, 2013. – 416 с.
Pelevin, V.O. (2013), *Chapayev i Pustota* [Chapayev and Emptiness], Eksmo, Moscow, Russia.
4. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. – М.: Худож. л-ра, 1990. – 543 с.
Bakhtin, M.M. (1990), *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura Srednevekovya i Rennansa* [Works of Francois Rabelais and folk culture of middle Ages and Renaissance], Khudozh. l-ra, Moscow, Russia.

Цель. Исследовать механизмы формирования образа харизматического политического лидера в контексте художественной картины мира.

Методика. В статье проанализирована специфика взаимосвязей художественной картины мира, харизмы и власти как важных составляющих бытия и культуры современного общества.

Результаты. Автор на конкретных примерах рассматривает явление воссоздания и угасания харизмы, трансформации мифа в анекдот и возвращения последнего на уровень мифа; подчеркивает роль средств массовой информации в механизме формирования харизматического лидера; исследует феномен расслоения, «растекания» художественной картины мира как проявление кризиса современной культуры, кризиса ценностей.

Научная новизна. Определены новые подходы в философском понимании социально-культурных процессов, происходящих в современном обществе.

Практическая значимость. Полученные результаты исследования могут быть использованы при разработке современных политических технологий, которые используются в настоящее время в процессах реформирования и создания новых моделей общества Украины.

Ключевые слова: художественная картина мира, современная культура, власть, харизма, миф, анекдот, массовый зритель.

Objective. To study the mechanism of forming of an image of a charismatic political leader in the context of the artistic world picture.

Methods. In the article, the specifics of intercommunications of the artistic world picture, charisma and reign, is analyzed as the important components of being and culture of a modern society.

Results. *On concrete examples, an author examines the phenomenon of recreation and fading of charisma, transformation of a myth into an anecdote and returning of the anecdote to a myth level; stresses the role of mass medias in the mechanism of forming of a charismatic leader; considers the phenomenon of stratification, «spreading» of the artistic world picture as a display of crisis of the modern culture, crisis of values.*

Practical value. *Received results of the research can be used in the development of modern political technologies that are used nowadays in processes of reformation and creation of Ukraine`s new social patterns.*

Scientific novelty. *The new approaches to the philosophic understanding of the social and cultural processes were defined which take place in the modern society.*

Key words: *artistic world picture, modern culture, reign, charisma, myth, anecdote, mass spectator.*

Рекомендовано до публікації д-ром філос. наук
Дрожжиною С.В. Дата надходження рукопису
04.04.2014 р.